

La vil·la romana dels Pompeu o Can Ring (Besalú, la Garrotxa): balanç de les primeres campanyes de recerca (2017-2020)¹

Joan Frigola Torrent, Joaquim Tremoleda Trilla, Pere Castanyer Masoliver²

Resum:

L'any 2017 es van reprendre els treballs d'excavació a la vil·la dels Pompeu, situada als afores de Besalú. Fins aleshores el coneixement del jaciment es limitava, essencialment, als resultats proporcionats per una única campanya portada a terme el 1960. Les intervencions recents, tanmateix, han permès amb només quatre anys (2017-2020) assolir una visió força completa de l'establiment, tant en l'àmbit cronològic com, sobretot, arquitectònic i econòmic. En aquest sentit, l'obtenció de vi centrava la major part dels esforços productius de la vil·la i suposava, sens dubte, la seva principal font d'ingressos.

Paraules clau:

Vil·la, romanització, poblament rural, viticultura, Besalú/*Bisuldunum*.

Introducció

La vil·la romana dels Pompeu o Can Ring s'ubica al nord-oest del terme municipal de Besalú (la Garrotxa), en el vessant meridional d'una petita elevació de terreny envoltada de camps de cultiu i amb un bon domini visual sobre l'entorn immediat (Fig. 1). L'àrea està flanquejada, al sud i l'est respectivament, pel riu Fluvià —*Clodianus* segons les fonts clàssiques (Burch *et al.*, 2013, 18)— i la riera de Capellada. A les proximitats de les restes també hi corre el torrent de Ganganell, de curs estacional, i s'hi troba una antiga font d'aigües sulfuroses. A aquesta relació potser caldria afegir-hi l'existència, a poc més de mig quilòmetre en direcció est, d'un petit estany dit

d'en Racó, avui d'inundació temporal, però que encara era permanent al segle XIX. Atès el seu origen càrstic, és impossible assegurar que ja estigués format en època romana —la primera referència documental coneguda és del 1075 (Monsalvatje, 1890, 265-266)—, però en cas de ser anterior, segur que devia haver estat un argument determinant a l'hora d'escollir l'emplaçament de l'establiment.

A les rodalies de la vil·la s'alçava, parcialment encimbellat al damunt del turó de Santa Maria, el *vicus* romà de *Bisuldunum*. Tot i que no es tractava d'una agrupació urbana de primer ordre, era prou important per garantir a la vil·la l'abastament i arribada de productes,

1. Els treballs exposats en aquest article s'emmarquen en el projecte quadriennal de recerca arqueològica titulat Dinàmica del poblament rural, arquitectura, economia i paisatge de les villae a l'àrea del Pla de l'Estany-Garrotxa entre els segles II-I aC i el segles VII-VIII dC (2018-2021). També formen part del projecte Ager Mutabilis II. La explotación del territorio de *Emporiae* i *Gerunda* durante el bajo imperio romano y la tardoantigüedad. PID2019-105759GB-I00. Ministerio de Ciencia e Innovación.
2. Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany (GRAPE). Plaça de la Font, 11 (17820) Banyoles

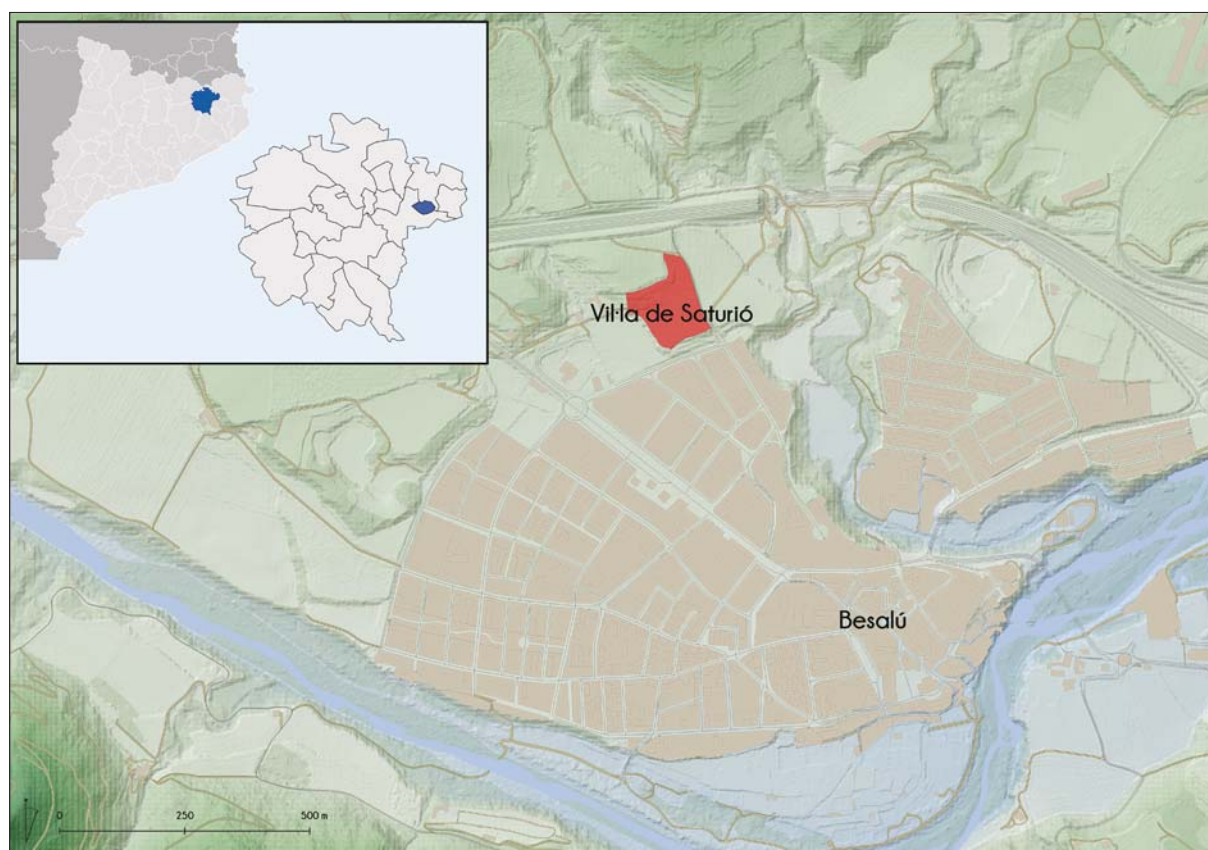

Figura 1. Situació de la vil·la.

així com la comercialització de part del seu excedent agrícola. Cal tenir en compte, a més, l'estràtegica situació geogràfica de Besalú, una autèntica cruïlla de comunicacions a cavall de la plana empordanesa i dels primers massissos prepirinencs. A *Bisuldunum* hi convergien dos ramals de la via Augusta; d'una banda el camí de *Gerunda* i de l'altra el que procedia d'*Emporiae* i discorria en paral·lel, almenys en el seu tram més occidental, al curs del Fluvià (Nolla; Palahí; Vivo, 2010, 25; Tremoleda, 2017a, 82-83). És possible que també hi arribés una via de la zona de *Iuncaria*, prop de l'actual Figueres. Tots aquests camins apareixen ben documentats des d'un moment força reculat de l'edat mitjana (Marquès, 1972, 262-264), en el qual hom pot considerar com la fossilització de la xarxa viària d'època romana. Des de Besalú, així mateix, partia una nova via en direcció als Pirineus gironins, rics en minerals com el ferro i el plom. És el que es coneix com a via Annia o del Capsacosta, que té el seu origen en un antic camí transhumant usat des de la prehistòria.

Aquesta complexa xarxa viària serví per posicionar comercialment tant el *vicus* com per extensió la vil·la, que pogué donar sortida a la seva producció, amb certa facilitat i costos baixos, en el que devia ser el seu mercat natural: el territori proper (Fig. 1).

Breu història del jaciment: de les primeres descobertes a l'actual projecte de recerca

Si bé la descoberta del jaciment tingué lloc el 1958, són diverses les notícies anteriors que, d'una manera o altra, ja assenyalaven l'existència de la vil·la. Com que aquesta qüestió ja ha estat tractada en publicacions precedents (Castanyer; Frigola; Tremoleda, 2018), ens limitarem aquí a comentar la troballa, el 1612, d'un segell o *signaculum* de bronze amb el nom L(VCIVS)·POMPEIVS·SATVRIO· inscrit, en un paratge anomenat *Campdera* —Camp de l'Era—, no massa lluny del jaciment. Avui en

dia aquest *signaculum* resta perdut, però de la descoberta en deixà testimoni —i un dibuix— Joan Baptista Pont en una carta adreçada al cronista Jeroni Pujades, que actualment està integrada en el fons Baluze de la Biblioteca Nacional de França. Fou Marc Mayer qui, ja fa uns anys, estudià la carta i datà el *signaculum* entre el darrer terç del segle I i el segle II dC (Mayer, 1995, 190). Aleshores, però, no el relacionà amb la vil·la de Can Ring —probablement perquè en desconeixia l'existència—, associació que des de la nostra òptica ens sembla ben fonamentada, no tan sols per la proximitat de la troballa amb l'establiment, sinó perquè a més en època medieval l'àrea situada al nord-est de la població de Besalú era encara anomenada Pampilona, topònim que deriva del *nomen* romà *Pompeius*. Tot indica, per tant, que en algun moment de l'alt imperi la vil·la era propietat d'una branca de la *gens Pompeia* i que Luci Pompeu Satrio fou un dels senyors.

L'impacte de la vil·la en el territori, doncs, devia ser gran, almenys prou per permetre que més de mil anys després el seu antic *fundus* seguís coneixent-se amb el nom de la família. És per aquest motiu que d'ara endavant creiem oportú anomenar el jaciment vil·la dels Pompeu, nom de base històrica que conviurà amb el tradicional de Can Ring, prestat d'una pairalia propera d'origen medieval, tot i que també se l'ha anomenat de Can Llandrich, masia encara més propera.

Retornem, però, a mitjan segle XX. L'interès generat per la troballa de ceràmica a la superfície del camp, de la qual donà notícia el mateix alcalde de la població, va fer que a inicis de l'any següent (gener de 1959) es portés a terme una primera campanya de comprovació, que a conseqüència dels bons resultats, fou continuada per una intervenció més ambiciosa ja a finals de 1960 (Corominas, 1960). Els treballs permeteren la descoberta de nombrosos murs i paviments, així com d'un notable volum de material arqueològic, inclosos diversos *dolia*, nombrosa vaixel·la fina, tres monedes —un denari republicà folrat a nom de C. Publicius Malleolus, un as de Galba i un denari de Septimi Sever— i cinc

tegulae amb segell del fabricant Caius Iulius Laetus (Nolla; Casas, 1984, 212-214), personatge recentment associat a la bòbila romana d'Ermedàs (Tremoleda, 2017b; Tremoleda *et al.*, 2017, 443-445). Inicialment el jaciment s'interpretà com un poblat i no com una vil·la i se li proposà un origen republicà del segle III o II aC, datació excessivament reculada (Corominas, 1960, 314). Pel que fa a la fi de l'establiment, se situà al segle IV o inicis del V dC i s'atribuí, equivocadament, a un incendi provocat en el marc d'un conflicte bèl·lic, que actualment descartem que s'hagués produït.

Malgrat els bons resultats de la campanya del 1960, diversos motius, entre els quals la titularitat privada del terreny, van fer que les excavacions no prosseguissin els anys següents. No és fins al 1986 quan es tornà a fer una intervenció a la zona, en aquest cas l'elaboració de vuit sondejos per comprovar si el jaciment quedava o no afectat pel pas de la futura variant de Besalú, inclosa dins les obres de l'eix Pirinenc (A-26), projecte que tardà encara dues dècades més a concertar-se. Només un d'ells proporcionà material (Rodríguez, 1993, 137). Tampoc fou gaire més reeixit el seguiment fet al camp l'any 1994, durant les obres d'instal·lació d'un gasoducte i d'una estació associada que encara avui es pot contemplar a l'est de la finca; a pesar de recuperar-se abundant material ceràmic romà —barrejat, això sí, amb peces més modernes—, no fou possible testimoniar cap mena d'estructura relacionada amb la vil·la (Busquets; Freixa, 1996). Més interessant fou l'actuació executada el 2005 quan, arran de la represa del projecte de construcció de la variant i amb el creixement urbanístic d'aquesta part del poble en alça, es feu un intent de delimitació del jaciment a fi de garantir que no resultés afectat. La prospecció va consistir en l'elaboració de fins a vint-i-quatre rases al llarg de la superfície del camp, deu de les quals foren positives pel que fa a la documentació d'estructures constructives (Sagrera, 2006, 523).

Finalment, l'any 2016 es dué a terme un nou intent de delimitació de la vil·la, ara amb l'ajuda de les noves tecnologies mitjançant un

ús combinat de la prospecció magnètica i la prospecció amb georadar (Sala *et al.*, 2018). Els resultats extrets van posar de manifest l'existència d'una vil·la de dimensions mitjanes, aparentment estructurada a l'entorn de dos patis, amb una superfície construïda de com a mínim 1.800 m². L'interès evident d'aquestes dades va motivar la represa dels treballs d'excavació, primer amb dues campanyes preventives de comprovació (2017 i 2018) i a partir d'aleshores dins d'un projecte de recerca quadriennal aprovat per la Generalitat de Catalunya amb el títol «Dinàmica del poblament rural, arquitectura, economia i paisatge de les villae a l'àrea del Pla de l'Estany-Garrotxa entre els segles II-I aC i els segles VII-VIII dC (2018-2021)». Institucionalment, cal agrair l'ajuda financera proporcionada per l'Ajuntament de Besalú, la Diputació de Girona, el Departament de Cultura de la Generalitat de Catalunya i el Ministerio de Ciencia e Innovación, així com el suport logístic i científic rebut per part del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles.

La vil·la dels Pompeu: una visió general

Després de quatre campanyes arqueològiques (2017-2020) la vil·la compta ja amb una superfície descoberta superior als 1.100 m², dels quals 780 han estat excavats (Fig. 2). Això ha permès aplegar un volum d'informació notable que, tot i l'existència de buits d'informació gens menors, especialment pel que fa al coneixement de determinades fases d'ocupació, possibilita fer una aproximació, preliminar però fiable, a l'establiment. Arquitectònicament ens trobem davant d'una vil·la regular i constructivament ben planificada, adaptada al constant desnivell del terreny vers el sud. La *pars urbana*, així com alguns àmbits que podríem qualificar de rústics —és a dir, amb funcions de treball intern o emmagatzematge—, està ubicada al nord i consisteix en tres ales —la de l'oest més desenvolupada que les altres— articulades a l'entorn d'un pati central, lliure de grans edificacions per la banda

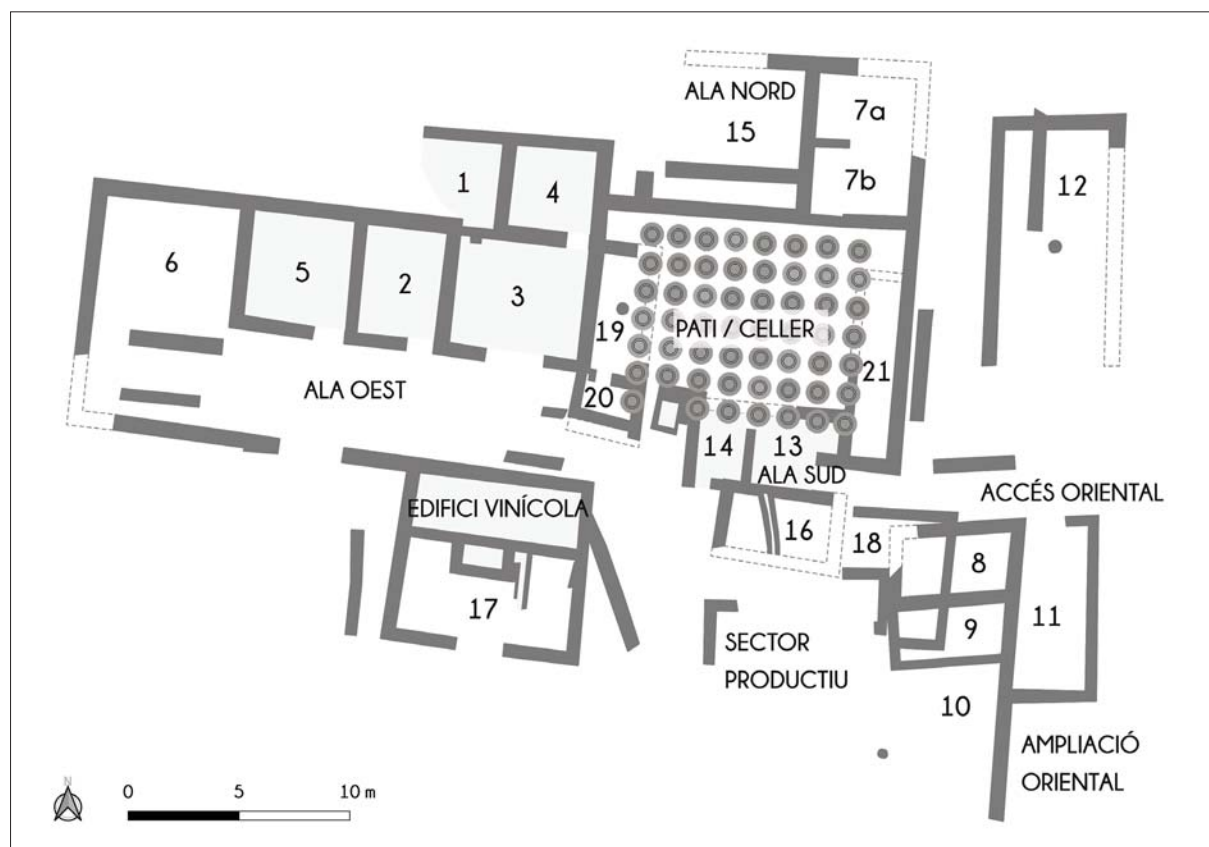

Figura 2. Planta esquemàtica del jaciment, amb indicació dels sectors i àmbits identificats.

est, possiblement per aprofitar l'entrada de llum. Es tracta d'un model que recorda vagament les vil·les denominades *de tres cossos* (à *trois corps*), de les quals Vilauba, a la veïna població de Camós, n'és un bon exemple. Més al sud, i ben separada de l'àrea residencial, hom hi localitza la *pars fructuaria* del complex, destinada a l'obtenció de vi amb finalitats excedentàries. La viticultura, tanmateix, devia combinar-se amb altres activitats agropecuàries (horticultura, silvicultura, ramaderia, conreu de cereals...) de menys impacte econòmic, però imprescindibles per garantir l'autarquia de l'establiment.

Pel que fa a la seqüència ocupacional, tot assenyala que som davant d'una vil·la de cronologia alta, primerenca, fundada a cavall dels segles II-I aC. Per bé que aquestes fases inicials són encara molt desconegudes, almenys una part de l'estructura principal de la vil·la, concretament les estances de l'ala sud, daten d'un moment imprecís del segle I aC, i fins i tot una d'elles (l'àmbit 16) ja havia sofert una primera amortització pels volts del període augustal o potser una mica abans. És difícil saber, atesa la manca de contextos constructius clars, si la resta de sectors residencials identificats, especialment les ales nord i oest, també foren alçats en aquesta fase tan reculada. Així semblarien indicar-ho les relacions entre els murs i la disposició general del conjunt, com hem dit planificada i ordenada, però caldrà que noves intervencions ajudin a dilucidar la qüestió. Sigui com sigui, a inicis de l'alt imperi la vil·la ja havia assolit, a grans trets, l'aspecte global que avui li coneixem. Aquesta estructuració, de fet, es mantingué més o menys inalterada fins ben entrada la segona meitat del segle II dC, quan segurament, fruit d'un canvi en l'orientació de la propietat, es produïren profundes transformacions que comportaren l'abandonament dels sectors residencials i l'habilitació d'una *cella vinaria* a l'antic pati. La vil·la, doncs, esdevingué a partir d'aleshores un complex essencialment productiu que sobrevisqué, amb escasses modificacions —només alguna ampliació constructiva a la banda oriental del complex— fins com a mínim al segle III dC.

L'ala oest

Cos constructiu allargat, orientat NO-SE i situat a ponent del pati, format per una doble línia d'habitacions col·locades en bateria, dues a la part superior i quatre a la inferior, que ocupen un total de 192 m² (Fig. 3). Malgrat que es tracta d'un edifici aparentment unitari, s'aprecien algunes entregues estructurals que farien pensar en un mínim de dues grans etapes constructives —una d'inicial amb els àmbits 1, 3 i 4, i una segona amb l'afegit dels àmbits 2, 5 i 6—, si bé no descartem que puguin ser molt pròximes en el temps o fins i tot contemporànies, ja que no s'aprecien diferències tècniques

Figura 3. Vista general de l'ala oest.

substancials en la factura dels murs, tots obrats amb blocs de pedra local (gres en la seva majoria) i units únicament amb argila. Per bé que encara resta pendent d'excavar, també s'haurà de considerar com a part integral d'aquesta ala el passadís o espai de circulació situat immediatament a migjorn i que donava accés directe a quatre dels àmbits (2, 3, 5 i 6). De fet, el mur de tancament de ponent de l'ala és compartit tant per l'àmbit 6 com pel passadís, que segurament anava cobert, tot conformant el que en realitat era un únic cos constructiu que assolia, en conjunt, una superfície de 290 m².

Les tres habitacions més properes al pati (1, 3 i 4) eren de caràcter residencial i funcionaven com una subunitat domèstica. L'accés al sector, que de fet s'ha d'entendre com un petit apartament independent en el si de la vil·la —on hi podia haver residit una branca familiar (Fer-

nández, 2003, 323-324)—, es feia directament des del passadís a través d'una gran obertura que donava a l'àmbit 3 (28 m²), una sala de recepció o *oecus* que, al seu torn, permetia la distribució a les dues habitacions restants, de caràcter més privat i sense comunicació directa amb l'exterior. Una d'elles (àmbit 1) estava elevada i l'entrada anava precedida d'un petit graó. Malauradament la seva conservació era molt precària, fet que ha impossibilitat determinar-ne la funcionalitat. L'altra, en canvi (àmbit 4), era una petita estança de planta quadrangular (12 m²), relativament íntima, que concorda amb les característiques d'un dormitori o *cubiculum*. El terra de totes elles consistia en un paviment de morter de triturat ceràmic (*opus signinum*) de gran qualitat i les parets disposaven de revestiment de calç. L'única estança amb pintura mural era precisament el *cubiculum*, que inicialment comptava amb totes les seves parets pintades, però que en el marc d'una reforma va veure com quedava únicament decorat el pany de paret nord, que de fet era el més visible des de l'entrada principal de l'edifici.

Entre totes les peces recuperades d'aquestes estances, no excessivament generoses, destaca el marc d'un petit mirall de plom quadrangular, de poc més de tres centímetres de costat, trobat a l'àmbit 3 (Castanyer; Tremoleda; Frigola, 2018, 250). No es tracta, com es dedueix de les seves reduïdes dimensions, d'un objecte d'ús quotidià, sinó que les seves funcions eren votives o religioses. A la part frontal s'hi llegeix la inscripció Q· LICINIVS TVTINVS· ARELATE FACIT, que ens assenyala tant el lloc de producció de la peça, la ciutat gal·la d'*Arelate*, com el taller del *plumbarius* *Quintus Licinius Tutinus*, l'activitat del qual se situa entre els segles II i III dC (Baratta, 2016, 248).

A continuació dels espais residencials hom hi documenta tres àmbits de treball alineats (2, 5 i 6), cadascun d'ells més gran que l'anterior i amb accés independent des del passadís. Com veurem, són estances destinades a l'emmagatzematge, processament d'aliments i consum intern de la vil·la, però no amb finalitats productives. La separació entre la *pars rustica* i la *pars urbana* podia ser en ocasions molt tènue

i no és infreqüent que algunes habitacions de marcat caràcter residencial convisqueessin amb altres espais relacionats amb la subsistència i el dia a dia de l'establiment. El primer d'aquests espais és l'àmbit 2, de 17 m², que comptava amb un paviment de morter de triturat ceràmic, visiblement més rústic i granulat que els del sector residencial, que fou repicat en un moment indeterminat per fer-hi dues petites canals, una paral·lela a la paret nord i l'altra pensada per extreure a l'exterior el líquid recollit per la primera. Això, sumat a la troballa d'un tallant de carnisser, ens fa plantejar que l'espai hauria acomplert, almenys durant la darrera fase d'ocupació, la funció de *carnarium*, és a dir, d'especejament, rebost i assecat de carn. Aquesta hipòtesi es veu reforçada per la troballa a la resta d'àmbits de treball de l'ala de diversos ganivets de ferro i fins i tot d'una pedra d'esmolar (Fig. 4).

Molts més dubtes funcionals planteja l'àmbit 5, de 21 m² i també amb sòl dur de morter de triturat ceràmic, que es caracteritza per la presència de dues cubetes circulars de 140 i 180 cm de diàmetre respectivament, acabades en un fons còncav d'uns 20 cm de profunditat. L'absència de discontinuïtats i esquerdes al paviment confirma que van ser fetes de manera intencionada, al mateix moment que la resta

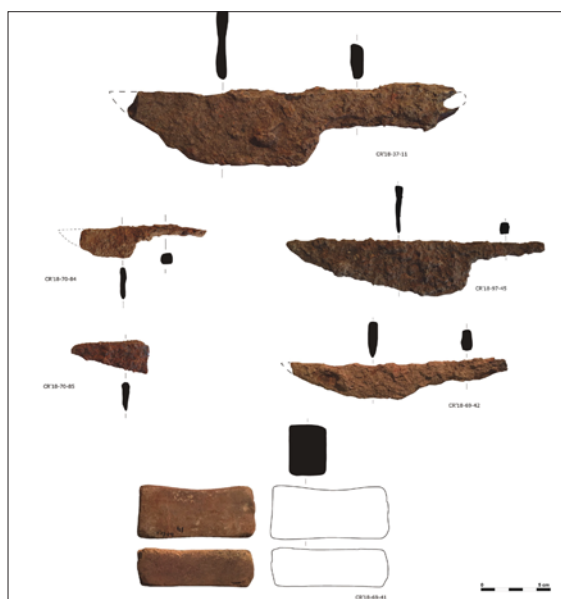

Figura 4. Tallant, ganivets i pedra d'esmolar recuperats en els àmbits de treball de l'ala oest.

de l'àmbit, malgrat que una primera impressió pugui fer pensar en irregularitats o depressions causades per algun defecte en la preparació del sòl. Pel que fa a la seva funció, segueix sent a dia d'avui desconeguda. El que sí que resulta evident, tanmateix, és que l'ús principal de l'estança estava definit per la tasca que es desenvolupava a les cubetes, ja que la seva simple presència física condicionava i limitava qualsevol altre tipus d'activitat. Així, una vegada descartades opcions com que haguessin estat encaixos per a *dolia*, creiem, sense tenir-ne la certesa, que devien servir per posar en remull o macerar algun producte, possiblement alimentari.

Malauradament els materials recuperats a l'àmbit no aporten cap indicatiu de la seva funcionalitat. Sorprèn, això sí, la presència d'una cullera (*cochlearium*) de plata pràcticament sencera, de 15 cm, amb la cassoleta ovalada, poc profunda, i el mànec llarg i estret de secció circular, acabat en punta. És una peça que devia formar part d'una vaixel·la de cert luxe, que més enllà d'un ús genèric en el consum de líquids i semi-sòlids, és descrita com a especialment adequada per menjar ous i sobretot mol·luscs, que eren oberts i estrets de la closca fent palanca amb la punxa del mànec (Swift, 2017, 19). En el cas de consumir aliments sòlids, aquest extrem afilat podia usar-se com si fos una forquilla. Alguns autors també han proposat, d'acord amb les descripcions aportades pels textos clàssics, l'ús secundari de la cassoleta com a mesura de capacitat (Swift, 2014, 207-208). Igualment interessant és el petit conjunt de peces de vidre recuperat, format per dos bols, un flascó, un plat i una plata de servei, pertanyents en la seva majoria a un refinat servei de taula.

Finalment a l'extrem occidental de l'ala s'hi troba l'àmbit 6, de 36 m², l'únic de tot el sector que no disposava de paviment dur ni de revestiment de calç a les parets. És possible que

en un primer moment l'espai hagués estat directament obert al passadís i no fou fins més endavant, en el marc d'una reforma, quan es va bastir el mur de tancament sud de l'estança, de factura irregular i poc acurada. El nivell de circulació de l'àmbit consistia en el mateix subsòl natural retallat i regularitzat. Tanmateix, l'ús prolongat i continu de l'espai va fer que amb el temps s'acabessin fent reparacions, que es van traduir en la formació de petits paviments de terra batuda aïllats que funcionaven conjuntament.

A l'interior de l'estança es va identificar la solera d'una llar de foc envoltada per una capa de cendres i algun carbó dispers que cal relacionar amb el seu període final d'activitat. Malgrat l'aparent modèstia, la seva confecció va ser planificada i va implicar la barreja i pastat amb aigua de terres prèviament seleccionades, que després van ser modelades en humit fins a donar a la llar la forma volguda.³ Gràcies a la seva coloració, i valorant diversos aspectes, s'estima que assolí temperatures entre els 500 i els 1.000 °C. A prop de la solera s'hi documentà un petit retall que tenia associada la mola inferior o passiva d'un molí rotatori, de 36 cm de diàmetre, disposada plana però girada respecte la seva posició de funcionament. Tot indica que la seva funció devia ser precisament moldre gra, però la manca de la mola superior ens obliga a no descartar algun altre ús secundari.

També és important esmentar la presència d'un retall semicircular excavat contra la paret nord de l'estança una vegada aquesta ja estava abandonada, però abans del seu enderroc definitiu. El rebliment consistia en un estrat heterogeni format pel que semblaven deixalles de consum quotidià i on s'hi recuperà una interessant mà de morter d'alabastre de producció local a banda de dues monedes, una d'indeterminada i un as d'Aeli batut a Roma.⁴ Aquestes monedes se sumen a les altres set trobades a la

3. L'estudi micromorfològic de la llar fou elaborat per Joan Carbonell (SERP-UB), a qui agraïm la col·laboració.

4. Tot el numerari recuperat durant l'excavació ha estat estudiat per Marc Bouzas, membre de l'equip d'excavació del jaciment.

Figura 5. As de Lucil·la, trobat a l'àmbit 6.

resta de l'àmbit, cinc de les quals —tres asos de Lucil·la, un de Marc Aureli i un d'indeterminat— van aparèixer més o menys concentrades en un racó, i no és descabellat pensar que en origen estiguessin aplegades a l'interior d'una bosseta o contenidor perible (Fig. 5). Les altres dues peces són una unitat ibèrica no identificada, partida al segle I dC, i un denari d'Adrià. Tot això, afegit a la recuperació d'altres peces significatives, com un fragment de morter de pedra calcària, ens permet proposar que l'àmbit 6 era un espai polifuncional de processament i emmagatzematge d'aliments, similar a un rebost. De fet, la presència de numerari, especialment de baix valor i per tant òptim per a les compres quotidianes, és un tret comú en aquest tipus de contextos, i el cas més pròxim és el del rebost de Vilauba, on es trobà una gerra que contenia 48 monedes (Castanyer; Tremoleda, 1999, 114).

Si entrem en aspectes cronològics, malauradament no es disposa de dades fermes que puguin determinar el moment constructiu de l'ala, més enllà d'assegurar que ja estava dempeus a inicis de l'alt imperi. Molt més clar, en canvi, resulta l'abandonament, que es produí de manera sincrònica a totes les estances. El context material és enormement homogeni i hom pot situar-lo, sense gaire marge d'error, a l'entorn del tercer quart del segle II dC (Frigola; Castanyer; Tremoleda, 2020, 223). Destaquen, entre les importacions, les peces de TS sud-gàlica (Drag. 15-17, 18, 24-25, 27, 29, 33, Herm. 13, 25, Ritt. 8), TS africana A (Hayes 3, 6, 9,

14) i africana de cuina (Hayes 23 a i b, 195-196, 196, 197). És significativa l'absència, dins aquesta darrera producció, de la forma Hayes 181 o Lamboglia 9, un plat de grans dimensions que apareix a la segona meitat del segle II i que esdevé relativament abundant a les darreries del segle. No documentar-lo, doncs, suposa un vàlid *argumentum ex silentio* per afinar el moment final de l'ala. Quant a les àmfores cal mencionar, com a més representatives, les tarraconenses, les sud-hispàniques i les gal·les. Convé afegir, per últim, que l'abandó anà acompanyat d'un procés d'espoli del material constructiu, tant de *tegulae* i *imbrices*, com dels marxapeus —probablement de pedra monolítica— que precedien les entrades als diversos àmbits, dels quals no se n'ha preservat cap *in situ*.

L'ala nord

Es tractava, probablement, de l'ala més destacada de la vil·la, tant per la disposició preeminent i privilegiada dins el conjunt, emplaçada en el punt més elevat, com per les notables dimensions dels seus àmbits (7 i 5). Malauradament, però, és també un dels sectors més afectats pels treballs agrícoles i on menys estratigrafia s'ha conservat.

L'àmbit 15 presenta pèrdues significatives en els murs de tancament nord i oest. No obstant això, és possible intuir-ne la planta, de tendència quadrangular i amb una superfície en cap cas inferior als 40 m². Constructivament destaca per ser l'únic espai teòricament residencial de la fase principal que té els murs lligats amb morter de calç, fet que podria indicar l'existència d'un segon pis, que devia requerir una base més sòlida i ferma per suportar millor el pes. En aquest sentit es proposa interpretar, no sense dubtes, l'espai allargassat que ocupa el sud de l'àmbit com una possible caixa d'escala. Tampoc es té clar, per culpa de l'elevat grau d'arrasament, on era la porta d'accés a l'àmbit, que per lògica hem de situar a la part frontal, encarada al pati. Això redueix les possibilitats a l'extrem occidental de la façana, entre la paret externa de l'ala oest i la suposada caixa d'escala, on hi podria haver exis-

tit una petita obertura d'uns 120 cm d'amplada, no sabem si una entrada directa o un pas previ d'accés; en qualsevol cas, no deixa de ser una hipòtesi. També s'ignora com era el nivell de circulació de l'habitació, que no s'ha preservat en cap punt.

Igualment escassa és la informació obtinguda de l'àmbit 7, que s'entrega constructivament a l'àmbit 15 tot i pertànyer a la mateixa fase de funcionament. L'habitació, de planta rectangular, fou subdividida simètricament en dos espais de 13 m² (7a i 7b), aparentment durant una reforma. Inicialment comunicava amb el pati a través d'una obertura situada al sud, que fou tapiada durant la conversió en *cella vinaria*.

Els estrats excavats d'aquest sector, gairebé tots per sota dels nivells de circulació, semblen situar-nos —tot i alguna intrusió escadussera— en un context baix republicà (segle I aC), cronologia que haurà de ser verificada en pròximes intervencions i contextualitzada amb la resta de cossos constructius de l'establiment. Mentrestant, però, i apel·lant a la prudència, l'única cosa que podem assegurar és que l'ala ja estava alçada a la primera meitat del segle I dC.

L'ala sud

Situada a la banda meridional del pati i integrada per tres habitacions (13, 14 i 16), l'ala sud fou pràcticament exhaurida durant l'excavació del 1960. L'accés a l'àmbit 13 es feia des d'un corredor identificat en el seu moment com a *calle* i que en realitat cal interpretar com l'accés de llevant de la vil·la, funció que va seguir mantenint, tot i algunes reformes, durant tota la vida constructiva de l'edifici. Segons descriu Corominas, la porta d'entrada a l'habitació estava delimitada per un marxapeu de pedres planes, avui perdut. A l'interior, directament sobre el sòl de morter de triturat ceràmic, és on es van recuperar *los mejores estucos* de l'excavació de 1960 (Corominas 1960, 310), una pintura mural on hi destaquen, entre d'altres, fragments que busquen imitar el marbre emmarcats per diferents bandes i filets. Es tractava, doncs, d'un petit espai de recepció o ves-

tíbul de tan sols 10 m², ben ornamentat, a la moda, d'ús potser més comunitari que privat. Resulta especialment curiosa l'existència d'un petit apèndix al nord-est de l'habitació, just al costat de la porta, que resulta difícil d'interpretar arquitectònicament.

Des de l'àmbit 13 s'accedia, a través d'un pas intern, a l'habitació contigua (14), un petit espai de planta rectangular de poc més de 6 m² de superfície i de funcionalitat incerta, novament pavimentat amb morter de triturat ceràmic. Com que part del seu tancament septentrional està perdut, es desconeix si en origen comptava amb una comunicació directa vers el pati. Del que sí que disposava, tanmateix, és d'un accés exterior independent situat a la banda sud, encarat cap a la zona baixa de l'establiment, on hi havia la *pars fructuaria*. Just a migjorn d'aquestes dues habitacions i aparentment pertanyent a la mateixa fase constructiva, hom hi troba l'àmbit 16, que malgrat tenir el perímetre incomplet per les bandes sud i oest, deixa entreveure una planta allargassada d'11 m². Malauradament es desconeix com s'hi accedia. Els seus acabats són més modestos que els de les altres habitacions de l'ala —amb revestiments parietals de calç sense decoració i absència de paviment dur— i és possible que en un moment inicial hagués acomplert la funció de rebost. Així semblen assenyalar-ho els materials recuperats de la seva primera amortització, encara en procés d'estudi, però que ens situen a l'entorn del període augustal o potser una mica abans, a mitjan segle I aC. La dada és d'una importància cabdal, ja que confirma l'origen republicà almenys d'aquesta part de la vil·la. Per altra banda, el fet de no haver registrat ocupacions posteriors al damunt d'aquest abandó no significa que no s'haguessin produït, sinó que més versemblantment no s'han conservat per raó d'una multiplicitat de factors: l'erosió natural intrínseca en un terreny de vessant, l'arrasament agrícola modern i, per últim però no menys important, per les mateixes transformacions arquitectòniques esdevingudes en el si de la vil·la.

I és que, en un moment que fixem a partir del darrer quart del segle II dC, va tenir lloc la instal·lació d'un celler a cel obert a l'antic

pati (Fig. 6). Aquesta reconversió va afectar també algunes construccions annexes, com la mateixa ala sud que, o bé ja devia estar parcialment enrunada aleshores o bé fou severament alterada durant les obres. Un exemple clar és el paviment de l'àmbit 13, que fou completament retallat en la seva part nord per encaixar-hi diversos *dolia*. Així mateix, l'àmbit 16 fou travessat per una canalització procedent del pati que devia servir per desaiguar durant les pluges. Són, doncs, tots aquests canvis els que permeten entendre per què durant l'excavació de 1960 en aquest sector es van recuperar parts de grans contenidors de ceràmica juntament amb fragments de pintura mural de gran qualitat, elements que, en primera instància, semblaven pertànyer a contextos funcionals molt diferents.

El pati / cella vinaria

Concebut originalment com l'espai central de la *pars urbana*, el pati facilitava la distribució als diversos cossos residencials de la vil·la. També comunicava, a través d'un pas situat a la banda de migjorn, amb la *pars fructuaria*, on es concentraven els edificis destinats a la transformació dels productes agrícoles. Una altra de les seves funcions era proporcionar llum natural a les diferents estances que l'envoltaven; el sol rebut, a més, també era aprofitat per un *horologium* o rellotge de sol situat al mateix

pati. Es tracta d'una peça remarcable per la seva raresa, pràcticament sencera —a excepció de l'estil o *gnomon*, que devia ser de bronze i fou arrancat—, tallada en un bloc monolític de travertí, pedra de la zona, per la qual cosa cal suposar-li un origen local. El rellotge anava col·locat verticalment, amb la part inferior parcialment clavada a terra. Una motllura precedia la concavitat en quart d'esfera on suposadament anaven gravades les línies horàries, avui inapreciables, fet que obliga a plantejar la possibilitat que haguessin estat pintades.

En l'àmbit intern el pati es completava amb dues estances allargades aparentment disposades simètricament a est i oest, conservades molt precàriament i de manera parcial, a les quals potser se'ls hauria d'afegir una galeria al nord; una d'aquestes sales, l'occidental (àmbit 19), de poc més de 10 m², podria tractar-se d'un modest espai de culte o *sacellum*, hipòtesi avalada tant per la presència d'un pedestal circular *in situ* com per la localització, en els nivells d'enderroc, d'una ara de pedra sorrenca gairebé sencera, desafortunadament anepigràfica (Fig. 7). No sabem si en origen l'ara anava col·locada al damunt del pedestal o bé si aquest ja acomplia per si mateix funcions religioses, a tall també de petit altar. La peça és de factura senzilla, amb motllures a la base i al coronament, i té la cara posterior llisa. A la part superior s'aprecia, ben definit i emmarcat, el *focus*, on hom feia les ofrenes. convé recordar que les *domus* romanes, especialment les més

Figura 6. Estructura de la vil·la, abans i després de les transformacions esdevingudes a partir de finals del segle II dC, exemplificades per l'habilitació d'una cella vinaria a l'antic pati.

benestants, solien disposar d'espais religiosos en llocs de pas, ben visibles, com són atris, jardins i patis (Fernández, 2003, 391-392).

Al sud d'aquest hipotètic *sacellum* s'hi defineix una petita habitació (20) de poc més de 3 m² i funcionalitat incerta, a la qual s'accedia a través d'una porta interior. Pel que fa a la sala bessona bastida al costat oposat del pati, identificada com a àmbit 21, ha arribat als nos-

tres dies gairebé del tot perduda. L'única part preservada és el seu extrem de migjorn, que ja fou exhaurit durant la campanya de 1960, sense aportacions rellevants.

A partir del darrer quart del segle II dC, i en paral·lel al procés d'abandó de la part residencial de la vil·la, va tenir lloc una conversió funcional del pati i de les zones immediatament annexes, que passaren a tenir la funció de

Figura 7. Detall de l'ara, en el moment de la seva descoberta.

cella vinaria amb la instal·lació d'un mínim de 54 *dolia defossa* disposats en regleres regulars (Fig. 8). Aquests canvis suposaren l'elevació del nivell de circulació original del pati fins a una cota molt superior, atès que era necessari cobrir parcialment els contenidors —que no només servien per guardar el vi, sinó també per fer-hi la fermentació— per garantir un millor control de la temperatura i generar un ambient més estable i constant. En un moment que no s'ha pogut precisar, un dels contenidors

de la renglera sud fou extret per construir-hi al damunt un petit *lacus* relacionat amb la producció de vi. És una estructura de dimensions molt reduïdes (1'10 x 0'75 m), revestida amb morter de triturat ceràmic i amb els angles acabats en mitja canya. Al fons, una petita cubeta circular en facilitava la neteja.

L'escassetat de material fa que sigui molt difícil fixar la cronologia final del celler. A això cal afegir-hi una barreja important de l'estratigrafia feta precisament en el moment de l'aban-

Figura 8. Vista aèria de la cella vinaria (Daniel Baños – GRAPE)

dó, quan la majoria de *dolia* foren extrets per aprofitar-los: únicament disset s'han conservat *in situ* —dotze documentats en les campanyes recents i els altres cinc en la intervenció de Corominas— i encara perquè probablement es devien treure en l'intent de treure'ls. No sembla gratuït el fet que la majoria dels que hem trobat havien reparat les seves esquerdes amb grapes de plom. Tant la reparació com la recuperació dels que estaven sencers confirma que eren peces cares i molt apreciades i que es podien reutilitzar en altres instal·lacions. En qualsevol cas, i reprenent la qüestió cronològica, no sembla que la vida de la *cella* s'allargués més enllà del segle III dC.

Convé puntualitzar, per últim, que el celler identificat al pati no era el principal de la vil·la, o almenys no l'inicial, ja que el primigeni probablement es devia localitzar a la banda meridional del camp, més a prop de les instal·lacions productives.

El sector productiu: el gran *calcatorium*

Al sud del cos residencial i ben separat d'aquest, s'alçava la *part fructuaria* de l'establiment, de la qual actualment només se'n coneix un únic edifici (17) de planta quadrangular i 52 m² d'àrea interna, destinat a l'obtenció de most. Per l'extrem nord, la construcció s'adossa contra un mur de contenció bastit amb blocs de grans dimensions col·locats en sec, que en aquesta part del jaciment separa la part alta del camp de la baixa. La resta de murs estan obrats amb morter de calç i presenten una factura acurada. A la cara interna, les pedres estan rejuntades amb morter i en algun tram encara s'aprecien les línies incises que els obrers feren en la pasta en fresc per tal de simular un carreuat regular, recurs ornamental habitual en l'arquitectura romana. L'obertura d'accés se situa a la banda sud, ben centrada a l'eix, i

segurament anava completada amb una porta de doble batent. La seva gran amplitud, de 2,15 m, permetia l'entrada i sortida amb un carro.

L'interior de l'edifici estava dividit en dos grans espais. El superior estava ocupat per un gran *calcatorium* allargat de 17 m² de superfície, revestit amb morter de triturat ceràmic, on era trepitjat el raïm (Fig. 9). Ateses les dimensions, resulta evident que estava pensat perquè hi poguessin treballar tres o quatre persones alhora, fet simptomàtic de la bona capacitat productiva de la vil·la. El líquid obtingut s'escolava per un petit forat que encara conservava el tap —fet amb una base de ceràmica oxidada retallada—, per a continuació ser conduït a través d'una canal vers l'exterior de l'edifici. D'aquesta manera, el most no anava a parar a

Figura 9. Detall del *calcatorium* de l'edifici 17.

un *lacus* de recepció, sinó que s'havia de recollir i emmagatzemar directament en *dolia*, on s'iniciava el procés de fermentació. La presència d'una mitja canya al llarg de la base del dipòsit ajudava al seu manteniment i neteja.

Just al sud del *calcatorium* i centrat respecte a aquest s'hi localitzaven les restes d'un altre petit dipòsit rectangular (170 x 85 cm), revestit també amb morter de triturat ceràmic. Tot i que no quedaven traces de cap forat d'extracció, és evident que en origen havia de comunicar amb la canal mencionada anteriorment. Si bé la contemporaneïtat entre un i l'altre dipòsit és manifesta, la funció d'aquest segon resulta menys clara; a tall d'hipòtesi —i sense descartar del tot altres opcions, com fer un premsat

mecànic de la brisa amb algun tipus de premsa petita, tipus de cargol directe— proposem que hauria servit per processar el raïm de millor qualitat, és a dir, per fer un trepig més selectiu i obtenir així un vi de més virtut. És evident que com més intensiu i agressiu era el premsat, especialment amb mitjans mecànics, pitjor era la qualitat del most obtingut (Peña 2010, 31), i hom pot convenir que una vil·la com la dels Pompeu, clarament especialitzada, havia de produir vi de diferents tipus.

La meitat inferior o sud de l'edifici, per la seva banda, consistia en un espai de treball i emmagatzematge d'uns 26 m² de superfície, que comptava amb un senzill nivell de circulació format pel mateix subsòl natural retallat i regularitzat, amb desnivell suau vers el sud. En un moment que podem situar a la segona meitat del segle III dC, el sector fou amortitzat per un gran abocament que, a banda de contenir una part residual de produccions antigues, republicanes i augustals, i un volum ja més notable de material altimperial, pot datar-se molt bé gràcies a la presència de TS africana C, amb la característica plata Hayes 50. Aquest abandó, tanmateix, no va suposar la fi de l'ús de l'edifici, i encara al segle IV dC es detecta una reocupació marginal, exemplificada per la construcció de dos dipòsits de dimensions reduïdes disposats a banda i banda del petit dipòsit central. Segurament aquesta reutilització es feu amb la voluntat d'aprofitar les capacitats que encara tenia el gran *calcatorium* superior, ara segurament usat com a simple *lacus*, ja que la sortida inferior del most estava inutilitzada. L'edifici també devia tenir part de les seves parets derruïdes, ja que el nou dipòsit situat a llevant va requerir la construcció d'un nou mur de tancament oriental, de factura molt poc acurada, directament fonamentat sobre el sòcol de l'antic mur perimetral. Justament en els nivells de preparació d'aquest dipòsit va recuperar-se una moneda Ae4 encunyada entre el 336 i el 342 dC.

Serà necessari que futures intervencions permetin dilucidar l'estructuració i organització del sector productiu, al qual li suposem l'existència, per lògica i paral·lels (Burch *et al.*,

2013, 90; Peña, 2010, 67), de com a mínim una premsa d'entitat, previsiblement de biga, que havia de permetre un millor aprofitament de la brisa o raïm trepitjat manualment.

■ Les ampliacions orientals

A l'extrem nord-est de la vil·la, ja a l'exterior del cos principal, es documentà un edifici (àmbit 12) de planta rectangular i 50 m² d'àrea interna, arrasat fins al nivell de fonamentació. Conserva únicament els tancaments est i nord, mentre que l'oest està parcialment perdut. Pel que fa al tancament sud, no es tenen indicis de la seva existència i no es pot descartar que la construcció hagués funcionat amb un dels seus costats curts completament obert. Al centre de l'àmbit hi ha les restes d'una columna espoliada, de la qual únicament s'ha preservat el revestiment exterior de calç. Els materials associats a la seva construcció ens situen en una cronologia de la segona meitat del segle II dC, en un context en què destaquen importacions ceràmiques de TS sud-gàl·lica (Drag. 15-17, 18, 24-25, 27, 33, 37), TS hispànica (Drag. 27, 36, 37), TS africana A (Hayes 3, 6, 9) i africana de cuina (Hayes 23a, 23b, 181, 196, 197). També és important mencionar la troballa, emprada com a material de reble en un dels murs, d'un fragment de *tegulae* amb el segell de Caius Iulius Laetus, peça idèntica a les recuperades en la campanya de 1960. La pèrdua del nivell de circulació i de la resta d'estrats d'ús fa que sigui inviable proposar una funcionalitat per a l'espai, que tanmateix no creiem que fos, ni per característiques ni per situació, residencial. No hem d'oblidar que la seva edificació s'esdevingué, aproximadament, en paral·lel al procés d'abandó i transformació dels antics espais nobles de la vil·la, almenys de l'ala oest.

Finalment, més al sud, just per sota del corredor d'accés oriental a la vil·la, s'han documentat un conjunt d'àmbits corresponents a un mínim de dues fases d'ampliació superposades que cal situar, per relacions, a partir del segle II dC, probablement finals, i que versemblantment van perviure fins al baix

imperi. Destaca, de la darrera fase, l'existència de dos àmbits alineats escalonats (8 i 9), connectats entre ells a través d'una porta interna, i d'una tercera habitació adossada per la cara exterior (àmbit 11) amb accés independent des del passadís. L'arrasament general d'aquest sector ha limitat molt l'obtenció de resultats i en els dos únics espais intervinguts (àmbits 9 i 11) o no es documentà estratigrafia o bé la majoria de nivells ja estaven relacionats amb fases anteriors. Caldrà esperar, per tant, l'excavació integral de tot aquest espai, i molt especialment dels àmbits 8 i 10, que són els que *a priori* han conservat una millor seqüència, per obtenir una visió global de la seva formació, evolució i funcionalitat.

■ A tall de reflexió: valoracions i perspectives de futur

Fins fa poc, la vil·la de Can Ring era un d'aquells jaciments sobre els quals s'havia escrit molt, sabent-ne molt poc. Els recents treballs, de fet, han permès rebatre o matisar bona part de les hipòtesis i dubtes plantejats per la campanya de 1960 i les intervencions posteriors, en un clar exemple que només les excavacions ambicioses, en extensió, permeten assolir resultats fiables. Així, avui ja no hi ha arguments per defensar la fi violenta de l'establiment, com proposà Corominas (Corominas, 1960, 314) i seguiren altres autors, i ni tan sols es pot relacionar l'abandó amb un incendi del qual no es tenen indicis. En canvi, s'ha pogut confirmar, per materials, l'origen republicà de la fundació, a cavall dels segles II i I aC, una cronologia sorprenentment reculada per tractar-se d'una vil·la d'interior i que només pot entendre's per la presència, a les rodalies, del *vicus* de *Bisuldunum* i la seva xarxa de camins. L'absència d'un substrat ibèric rellevant fa pensar que l'establiment es construí *ex novo* i que per tant l'espai fou concebut i organitzat des d'un primer moment com una vil·la. Faltarà ara saber quines de les parts i sectors visibles actualment són d'època republicana; ho és amb tota certesa l'ala sud, o almenys una

part, i no descartem que també puguin ser-ho altres cossos principals de la *pars urbana*, que mantenen una visible coherència constructiva entre si, tot i mostrar evidents diferències de factura que denoten l'existència de diverses fases i reformes. Atesa la migradesa de dades existent en alguns dels sectors, caldrà recórrer a datacions absolutes per resoldre la qüestió. Del que no hi ha dubte, com s'ha avançat al llarg del text, és que l'estructura central de la vil·la tal com la coneixem avui, amb el pati i les diverses ales annexes, ja estava configurada en un moment relativament inicial de l'alt imperi, dins la primera meitat del segle I dC.

Una altra de les novetats ha estat comprovar com l'economia de l'establiment pivotava clarament a l'entorn del vi, en contraposició a la dedicació a l'olivera, per una banda, que respon a una reconversió econòmica moderna, i a la idea, potser preconcebuda, per l'altra, que les vil·les rurals tendien a tenir una economia més diversificada que, per exemple, les vil·les costaneres, amb possibilitats de comercialitzar amb facilitat el seu excedent per mar. Aquí, tanmateix, entra en joc un altre debat, teòric, de si el vi excedentari de la vil·la dels Pompeu era exportat a l'exterior, prenent l'exemple litoral, o bé si la seva finalitat era donar resposta a la demanda local que sens dubte generava el territori proper amb assentaments com *Bisuldunum*, *Gerunda* o *Emporiae*. En aquest sentit la distribució directa a un mercat proper podia presentar certs avantatges, amb la reducció dels costos de transport, l'eliminació d'intermediaris i el conseqüent increment dels beneficis. En qualsevol cas, la més que previsible absència d'una terrisseria pròxima al *fundus*, de la qual no es té cap notícia, obliga a pensar que la producció era traslladada al seu destí, fos quin fos, en pells o bótes de fusta emprant l'eficient xarxa viària que convergia a Besalú.

Serà enormement interessant, una vegada s'enllesteixi l'excavació integral del sector productiu i es puguin concloure els estudis de capacitat del celler o cellers, xifrar el límit màxim de producció de l'establiment, fet que a la vegada permetrà estimar la quantitat de terreny agrícola que es destinava al conreu de la vinya.

Queda, finalment, analitzar breument el perquè de les transformacions esdevingudes en el si de la vil·la entrada la segona meitat del segle II dC, que comportaren l'abandó de la part residencial. Resulta evident, si es té en compte que a l'antic pati s'hi instal·là una nova *cella vinaria* a cel obert, que no s'està davant d'una crisi productiva. Tampoc sembla documentar-se, ni a Can Ring ni als jaciments propers, una crisi demogràfica profunda, per bé que alguns especialistes han atribuït a la denominada plaga antonina (165-180 dC) l'abandonament i contracció econòmica de diversos establiments rurals i urbans tant de la Gàl·lia com de la península Ibèrica (Marzano, 2018, 126, 135). Més aviat, doncs, caldria pensar que per alguna raó desconeguda es produí un canvi en la propietat, o almenys en el model de gestió, on el nou *dominus*, absentista, renuncià a la *pars urbana* i se centrà essencialment en la producció. Tot plegat podria explicar-se per l'esgotament del model productiu de vi tal com havia existit fins aleshores, fet que va comportar, amb diferències notables segons l'àrea, la reestructuració i la concentració de determinades propietats per tal d'ajustar-se a una nova realitat de mercat.

Per acabar, i en clau de futur, cal recordar que només un programa sistemàtic d'excavacions permetrà seguir avançant en el coneixement del jaciment i del territori on s'inscriu. Perquè això sigui possible, però, caldrà que l'estabilitat que en ocasions sembla que mancà a la vil·la, l'única coneguda fins a dia d'avui a la Garrotxa, acompanyi ara, i durant els propers anys, el vigent projecte arqueològic.

Bibliografia

- BARATTA, Giulia (2016). «L'enigma svelato: novità e riletture nelle serie di specchietti plumbei di Κύντος Λικίνιος Τοντείνος». *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, núm. 14, p. 247-254.
- BURCH, Josep; CASAS, Josep; CASTANYER, Pere; COSTA, Ana; NOLLA, Josep Maria; PALAHÍ, Lluís; SAGRERA, Jordi; SIMON, Josefina; TREMOLEDA, Joaquim; VARENNA, Alba; VIVÓ,

- David; Vivo, Jordi (2013). *L'alt imperi al nord-est del Conventus Tarraconensis. Una visió de conjunt*. Girona: Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona.
- BUSQUETS, Francesc; FREIXA, Montserrat (1996). *Memòria tècnica traçat gasoducte «Gas Natural»: Banyoles (Pla de l'Estany) – Olot (la Garrotxa)*. [Memòria d'intervenció arqueològica inèdita].
- CASTANYER, Pere; FRIGOLA, Joan; TREMOLEDA, Joaquim (2018). «La vil·la romana de Can Ring (Besalú, la Garrotxa): estat de la qüestió i perspectives de futur». *Annals del PEHOC*. Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca, núm. 29, p. 17-34.
- CASTANYER, Pere; TREMOLEDA, Joaquim (1999). *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*. Girona: Ajuntament de Banyoles; Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona; Ajuntament de Camós; Ajuntament de Porqueres; Centre d'Estudis Comarcals de Banyoles.
- CASTANYER, Pere; TREMOLEDA, Joaquim; FRIGOLA, Joan (2018). «La vil·la romana de Can Ring (Besalú, la Garrotxa). Campanya de 2017». *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Caldes de Malavella, 1 i 2 de juny de 2018)*, Generalitat de Catalunya; Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona; Universitat de Girona; Ajuntament de Caldes de Malavella, p. 247-253.
- COROMINAS, Marta (1960). «Nota preliminar sobre el poblado romano de Besalú», *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*. Institut d'Estudis Gironins, núm. 14, p. 307-314.
- FERNÁNDEZ, Pedro Ángel (2003). *La casa romana*. Madrid: Akal.
- FRIGOLA, Joan; CASTANYER, Pere; TREMOLEDA, Joaquim (2020). «La vil·la de Saturiú o Can Ring (Besalú, Garrotxa). Resultats de les campanyes 2018-2019». *Quinzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*. Generalitat de Catalunya; Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona; Universitat de Girona; Universitat de Girona, p. 221-224.
- MARQUÉS, Jaume (1972). «Antigüas vías de comunicación en Besalú», *I Assemblea d'Estudis sobre el Comtat de Besalú (1968)*. Amics de Besalú i el seu Comtat, p. 261-278.
- MARZANO, Annalisa (2013). «Capital Investment and Agriculture: Multi-Press Facilities from Gaul, the Iberian Peninsula, and the Black Sea Region». A: BOWMAN, Alan; WILSON, Andrew. (eds.). *The Roman Agricultural Economy. Organization, Investment, and Production*, Oxford University Press, p. 107-141.
- MAYER, Marc (1995). «Un nou signaculum de Camderà (Besalú, Girona)». *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, núm. 2, p. 189-190.
- MONSALVATJE, Francesc (1890). *Noticias históricas. Besalú, su historia, sus condes, su obispado y sus monumentos*. Olot: Imprenta y Librería de Juan Bonet, vol. II.
- NOLLA, Josep Maria; CASAS, Josep (1984). *Carta arqueològica de les comarques de Girona. El poblament d'època romana al nord-est de Catalunya*. Girona: Centre d'Investigacions Arqueològiques de Girona.
- NOLLA, Josep Maria; PALAHÍ, Lluís; VIVO, Jordi (2010). *De l'oppidum a la civitas. La romanització inicial de la Indigècia*. Girona: Institut de Recerca Històrica de la Universitat de Girona.
- NOLLA, Josep Maria; SAGRERA, Jordi (2008). «Can Ring o Can Llandrich». A: GUTIÉRREZ, Jesús (coord.). *Història de la Garrotxa*. Girona: Diputació de Girona, p. 182-185.
- PEÑA, Yolanda (2010). *Torcularia. La producción de vino y aceite en Hispania*, Tarragona: Institut Català d'Arqueologia Clàssica, Documenta 14.
- RODRÍGUEZ, Alícia (1993). «Can Ring, Besalú». *Anuari d'intervencions arqueològiques a Catalunya. Època romana – Antiguitat tardana. Campanyes 1982-1989*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de

- Cultura. Col·lecció Anuaris d'Intervencions Arqueològiques a Catalunya, núm. 1, p. 137.
- SAGRERA, Jordi (2006). «Intervencions arqueològiques a Besalú». *Vuitenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Roses, 6 i 7 d'octubre de 2006)*. Generalitat de Catalunya; Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona; Universitat de Girona; Diputació de Girona; Ajuntament de Roses, vol. II, p. 517-529.
- SALA, Roger; ORTIZ-QUINTANA, Helena; FRIGOLA, Joan; CASTANYER, Pere; TREMOLEDA, Joaquim (2018). «Jaciment arqueològic de Can Ring, Besalú. Prospecció geofísica per a la descripció de restes arqueològiques». *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona (Caldes de Malavella, 1 i 2 de juny de 2018)*. Generalitat de Catalunya; Museu d'Arqueologia de Catalunya-Girona; Universitat de Girona; Ajuntament de Caldes de Malavella, p. 255-262.
- SWIFT, Ellen (2017). *Roman Artefacts & Society. Design, Behaviour and Experience*. Oxford University Press.
- SWIFT, Ellen (2014). «Design, Function and Use-Wear in Spoons: Reconstructing Everyday Roman Social Practice». *Journal of Roman Archaeology*, 27, p. 203-237.
- TREMOLEDA, Joaquim (2017a). «L'època romana. Conquesta, romanització i explotació del territori (segles II aC – V dC)», *Quaderns de les Assemblees d'Estudis: El territori de Besalú abans del comtat*. Amics de Besalú i el seu Comtat, núm. 2, p. 71-94.
- TREMOLEDA, Joaquim (2017b). «*Caius Iulius Laetus*, un productor d'Ermedàs i el seu mercat». *Quaderns de les Assemblees d'Estudis: El territori de Besalú abans del comtat*. Amics de Besalú i el seu Comtat, núm. 2, p. 155-164.
- TREMOLEDA, Joaquim; CASTANYER, Pere (2007). «La Garrotxa d'Empordà, un paisatge romanitzat?», *El paisatge, element vertebrador de la identitat empordanesa (Figueres, 20, 21 i 22 d'octubre de 2006)*. Institut d'Estudis Empordanesos, vol. I, p. 247-264.
- TREMOLEDA, Joaquim; CASTANYER, Pere; SIMON, Josefina; FERRER, Andrea (2017). *La bòbila romana d'Ermedàs (Cornellà del Terri). Una indústria de producció ceràmica d'època romana al Pla de l'Estany, Cornellà del Terri*. Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany.